

Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 2005

SPROGLIG KODNING AF RUMLIG ORIENTERING – EKSEMPLER PÅ BRUG AF VERDENSHJØRNER I DANSKE DIALEKTER

Af Henrik Hovmark (Københavns Universitet)

1. Indledning

Når vi på dansk ønsker at udtrykke hvor noget befinder sig eller bevæger sig hen, dvs. foretager en såkaldt sproglig kodning af rumlig orientering, kan vi bl.a. benytte os af verdenshjørnerne. Vi kan fx sige *nord for København* eller *vest for Storebælt*. Det vi relaterer til, vil typisk være et stednavn (fx et land eller en by) eller evt. en karakteristisk bygning (*øst for kirken*), geografisk lokalitet (*vest for søen*) eller linje (*syd for grænsen*).

Dykker man ned i arkiverne over de danske dialekter, kan man imidlertid konstatere at man her i langt større udstrækning har benyttet sig af udtryk med verdenshjørner, og jeg skal i det følgende give nogle eksempler på denne brug. Undersøgelsen indgår som del af et netop påbegyndt ph.d.-projekt ved Ømålsordbogen ved Københavns Universitets Afdeling for Dialektforskning.

Som det muligvis vil være bekendt, er de danske dialektsamlinger i høj grad historiske samlinger. Fx sættes Ømålsordbogens sproglige kerneperiode til ca. 1850-1920. Dette kan i visse sammenhænge være en hæmsko. Det empiriske materiale består således primært af en seddelsamling hvor man undertiden kan savne lidt større fraseologiske sammenhænge, og selvom der stadig findes ældre mennesker i ømålsområdet som taler en forholdsvis gammel dialekt, er mulighederne for at efterprøve materialet begrænsede. På den anden side lægger materialets karakteristika og tidsmæssige afgrænsning op til interessante perspektiveringer og sammenligninger – mellem dialekt og standard, land og by, før og nu. Det indgår således som en del af projektet at sammenligne med moderne standarddansk i form af Korpus 90 og 2000.

Mit projekt tager udgangspunkt i Ømålsordbogens samlinger, og eksemplerne i det følgende er primært hentet herfra. De jyske dialekter vil dog også indgå i undersøgelsen. Alle optegnelser i lydskrift er omsat til almindelig skrift.

2. Eksempler på brug af verdenshjørnerne i dialekterne

Den dialektale brug af verdenshjørnerne kan i større eller mindre grad adskille sig fra den måde vi i dag benytter os af verdenshjørnerne på. Lad mig starte med et forholdsvis genkendeligt eksempel.

- (1) byenden nordvest herfor (dvs. for gården) (Møn)

Taleren markerer her hvor den pågældende byende (en landsby kunne være opdelt i to karakteristiske halvdele, kaldet byender) skal lokaliseres ved at sige i hvilket verdenshjørne den befinder sig henne i forhold til et karakteristisk referencepunkt, i dette tilfælde en bygning (gården). Brugen svarer typemæssigt til den brug der blev skitseret ovenfor (*øst for kirken, nord for huset*). Det er dog værd at bemærke at taleren spontant bruger en kombination af verdenshjørnerne, altså *nordvest*. En sådan, mere detaljeret brug forekommer også i dag, men først og fremmest i forbindelser hvor taleren har et geografisk kort i tankerne og naturligvis i forbindelse med vind og vejr (*vinden er slået over i sydvest*).

Kombinationen af verdenshjørne og præposition kender vi også godt, først og fremmest i forbindelser med *-på* og *-fra* (*sydpå, nordfra* osv.). Kombinationer af verdenshjørne og retningsadverbium er langt sjældnere, og når de forekommer, er det ofte i afgrænsede sammenhænge, fx blandt fiskere i forbindelse med sejlads (*nordud, vesterud*). Her ligger der måske en forbindelse til dialekterne, for i dialektmaterialet er fiskernes brug af disse kombinationer meget almindelig. Således i det følgende eksempel:

- (2) vi skal nørud og sætte kroge (Drejø)

Når vi bruger retningsadverbierne i dansk, indgår de typisk i en konstruktion bestående af en kompleks prædikatsforbindelse og en præpositionsforbindelse¹ (*vi skal ud og sætte kroge i Svendborgsund*). I eksemplet fra Drejø mangler præpositionsforbindelsen imidlertid. Til gengæld har *nør-* hæftet sig på retningsadverbiet som en ekstra semantisk byggeklods der kan supplere eller helt erstatte den information som gives i præpositionsforbindelsen (*vi skal nørud og sætte kroge (i Svendborgsund)*). Brugen af verdenshjørnerne angiver præcist hvor taleren skal hen, og en yderligere konkretisering i form af en præpositionsforbindelse er kun nødvendig i det øjeblik modtageren ikke er tilstrækkelig bekendt med konteksten.

¹ Jeg følger her fremstillingen hos Harder et al. 1996.

Det skal understreges at denne brug af verdenshjørnerne i dialekterne ikke kun forekommer blandt fiskere. Tværtimod er kombinationer af denne type også uhyre almindelige på land, både med præposition og adverbium som andetled. Feilbergs jyske ordbog (Feilberg 1886-1914) anfører fx følgende række fra Vendsyssel alene under *øster*: *østerpå*, *-efter*, *-hen*, *-ud* og *-ned*. Arne Espegård har i en artikel fra 1958 undersøgt denne diversitet i den vendsyselske dialekt og kortlagt et nuanceret system af retningsangivelser med udgangspunkt i gården. Ved ophold eller bevægelse i eller i umiddelbar nærhed af gården eller gårdspladsen anvendes *østenud* eller *østentil*. Bevæger man sig lidt længere bort, men stadig inden for synsvidde, fx ud på marken, bruges *østerefter* eller blot *øster* (*øster i heden*). Bevægelse længere bort, til et sted uden for synsvidde, markeres ved hjælp af *østerned* (Espesgaard 1958:93f.).

Brugen af retningsadverbierne er ikke alene interessant i kombination med verdenshjørnerne. De kan også i sig selv have en interessant og overraskende semantik. Det følgende eksempel fra Bagenkop på Sydlangeland hidrører også fra en fisker:

(3) vinden kommer nede nordfra (Langeland)

Som det fremgår, kobles *nede* ikke med *syd*, men med *nord*. Hvordan skal brugen af *nede* da forstås? En mulighed kunne være at brugen af *op/ned* blandt fiskere er knyttet til strømretningen – og strømmen i Storebælt bevæger sig overvejende fra syd mod nord (jf. Pedersen 2001). De danske retningsadverbier har imidlertid også andre semantiske funktioner som må tages med i betragtning i en sådan vurdering. En nærmere undersøgelse af retningsadverbiernes semantik i de danske dialekter indgår også som del af mit ph.d.-projekt, men jeg vil ikke komme nærmere ind på denne del her.

Når brugen af verdenshjørnerne har været mere udbredt i dialekterne, betyder det også at de har været brugt i situationer hvor vi i vore dage ville bruge højre eller venstre. Således i dette eksempel fra Ærø:

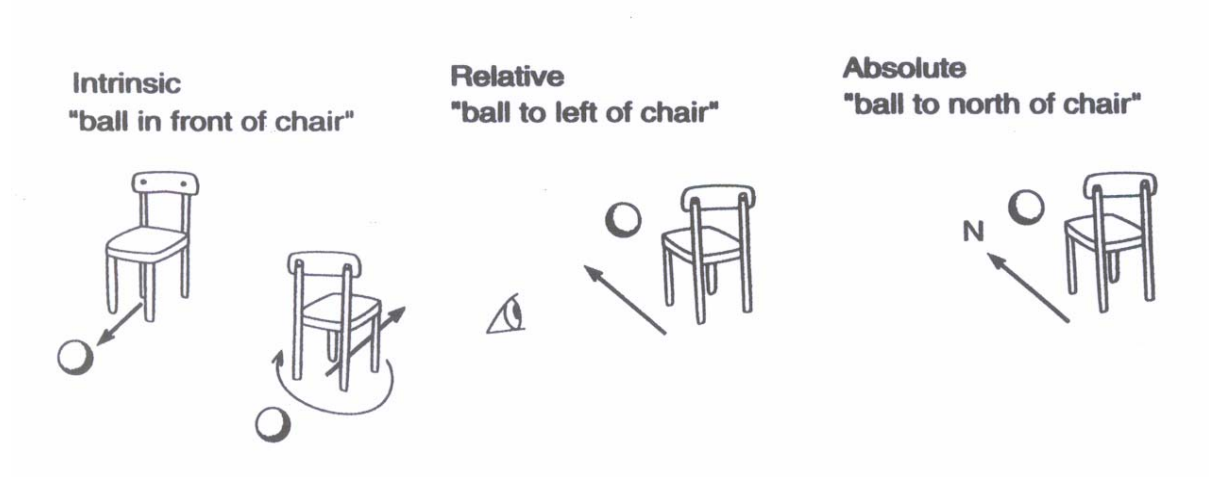
(4) når du kommer til det sidste hus, drejer du nordgang (Ærø)

Eksemplet viser at der naturligvis er flere måder at udtrykke rumlig orientering på i sproget. Udtryk med verdenshjørner er bl.a. blevet kaldt *absolut orientering*. Jeg skal i det følgende give et kort rids af hvad der nærmere kendetegner denne sproglige strategi.

3. Absolut orientering

En af de lingvister der har beskæftiget sig med sproglig kodning af rumlig orientering, er Stephen C. Levinson. Siden starten af 1990'erne har han stået i spidsen for en forskergruppe der har undersøgt hvordan man i en lang række, ikke mindst ikke-indoeuropæiske sprog udtrykker rumlig orientering. Undersøgelserne, der alle er baseret på empiriske studier og feltarbejde, har resulteret såvel i beskrivelser af enkelte sprog som i typologiske beskrivelser og teoretiske arbejder.

På basis af egne og kollegers feltstudier har Levinson udarbejdet en typologi over hvordan man sprogligt udtrykker hvor noget befinder sig henne i forhold til noget andet på en vandret akse. Typologien omfatter tre såkaldte *referencerammer* (Frames of References). Nogle sprog benytter kun en af de tre typer, andre flere (det gælder fx dansk). De følgende tegninger er taget fra Levinsons monografi fra 2003 hvor der gives en detaljeret beskrivelse af de tre typer (jf. især Levinson 2003:34ff.).

(Levinson 2003:52)

Når man vil angive hvor noget (*Figuren*, her bolden) befinder sig henne, kan man sige at det befinder sig i en bestemt vinkel i forhold til et andet punkt (*Grunden*, her stolen).² Sprogligt kan relationen mellem Figur og Grund udtrykkes på flere måder der hver især giver mulighed for at etablere en sådan vinkel. Den sproglige reference kan enten gå på beskueren, Grunden eller et tredje, absolut punkt uden for beskuer og Grund. Sprogligt kan der altså etableres tre typer af referencerammer der gør det muligt at fastlægge et koordinatsystem og et foran-

² Levinson anvender Leonard Talmys begreber Figur og Grund, Figur om det man taler om og i denne sammenhæng ønsker at stedfæste, og Grund om det Figuren sættes i relation til (jf. Levinson 2003:65).

kringspunkt for en x- og en y-akse. Og dermed hvor Figuren befinder sig i forhold til Grunden.

Den absolutte referenceramme er karakteriseret ved at vinklen mellem Figur og Grund fastlægges ved at referere til et punkt eller en linje som er absolut (fx verdenshjørnerne), dvs. som er uafhængig af både Grund og beskuer. Punktet eller linjen ligger fast uanset hvor eller hvordan beskueren står, eller hvordan Grunden (stolen) vender. Figuren (bolden) vil i alle tilfælde befinde sig *nord for stolen*. Punktet eller linjen behøver i øvrigt ikke være et verdenshjørne, det kan fx også være en bjergside eller en flods løb. Dette er således tilfældet i det indoeuropæiske sprog kalasha i Nordvestpakistan hvor man kan sige at bolden ligger *opflods* eller *nedflods* i forhold til stolen, efter den fremherskende strømretning i den nærliggende flod (jf. Mørch 2000).

Den intrinsiske referenceramme er karakteriseret ved at der sprogligt refereres til Grunden (stolen), eller rettere: til en karakteristisk del af den. Dvs. Grunden gives en bestemt form eller skikkelse. Dette giver mulighed for at angive om den genstand der skal placeres (Figuren, bolden), befinder sig fx ud for Grundens forende/bagende, højre/venstre side eller top/bund. Ligesom ved den absolutte model, har det ingen indflydelse hvor eller hvordan beskueren står, bolden vil under alle omstændigheder ligge *foran stolen*, dvs. ud for dens “for-side”. Derimod er det afgørende om stolen roteres; en 180 graders rotation vil resultere i at bolden nu ligger *bag ved stolen*, altså ud for dens “bagside”.

Den relative referenceramme er karakteriseret ved at der sprogligt refereres til beskuerens synsvinkel eller -punkt. Hvordan Grunden (stolen) vender, er uden betydning, bolden vil stadig ligge *til venstre for stolen* set fra beskuerens synsvinkel. Til gengæld er det naturligvis helt afgørende hvordan beskueren vender. Af denne grund kaldes denne model også *egocentrisk* til forskel fra de to andre modeller som kaldes *allocentriske*. Det er først og fremmest de to allocentriske referencerammer der er relevante i forbindelse med dialekterne.

4. Gården som referencepunkt

For at rumlig orientering ved hjælp af verdenshjørner skal kunne fungere effektivt, må sprogbrugerne hele tiden have styr på hvor øst, vest, syd og nord befinder sig henne. Dette er naturligvis særlig påkrævet i sprog der kun har denne ene referenceramme (fx sproget guugu yimithirr i den nordlige del af Australien, jf. Levinson 2003:113ff.), men det er karakteristisk for alle absolutte systemer at de støtter sig til fikspunkter i det umiddelbart omgivende landskab der dagligt kan være med til at etablere og opretholde den kognitive bevidsthed om fx verdenshjørnernes placering.

Dette kommer tydeligt til udtryk i dialektmaterialet. For fiskernes vedkommende spiller strøm- og vindretninger selvsagt en afgørende rolle. Det samme gælder bønderne, men her fremstår gården og dens umiddelbare omgivelser som et endnu mere konkret og nærværende fikspunkt. Dette kommer tydeligt til udtryk hvis man ser på de adjektiviske forekomster af verdenshjørnerne.

(5) den nordre længe/gavl/lo ..

(6) den nordre vej/mark ..

Der refereres systematisk til gården, dens længer og længernes sider ved hjælp af verdenshjørnerne. Dette giver mulighed for præcise, absolutte lokaliseringer af følgende type; typen er meget udbredt.

(7) høladen, den var i den østre længe op mod den nordne gavl (Sydvestsjælland)

Det er interessant og bemærkelsesværdigt at man i dialekterne på denne måde kombinerer den absolutte og den intrinsiske referenceramme. Syntagmer af følgende type er meget almindelige.

(8) den nordre ende/side (af ..)

(9) det nordre hjørne (af ..)

Man kan således tale om en længes *nordre/søndre/østre/vestre gavl/side* og på denne måde bygge en form ind i længen. Derimod behøver man ikke bygge en forside eller bagside, eller en højre eller venstre side ind i længen eftersom der i forvejen entydigt og absolut kan skelnes mellem de to ender og sider ved hjælp af verdenshjørnerne. Metoden kan også bruges til at skelne mellem ender og sider af andre rektangulære genstande, som fx en mark e.l.

(10) taget er dårligt på den nordre side (af huset) (Østsjælland)

(11) (de 10 tdr. rugsæd) blev sået på Høylunds nordre ende vestre side (Vestfyn)

Det kan nævnes at man fx i guugu yimithirr har udviklet lexemer med samme betydning ('nordside af, sydside af' osv.) (Levinson 2003:330 note 29).

5. Absolut orientering i videre anvendelse

Anvendelsen af syntagmer med ende/side/gavl/hjørne osv. er også interessant fordi det kan ses som et første skridt i retning af en generalisering af brugen af verdenshjørnerne. Metoden giver mulighed for at benytte den absolutte referenceramme om andet end gårdens bygninger og dens umiddelbare omgivelser, dvs. som redskab til lokalisering af en hvilken som helst Figs placering i forhold til en hvilken som helst Grund. Fx kunne man sige at *glasset står nord for tallerkenen*. En sådan brug forudsætter at sprogbrugerne er klar over hvor verdenshjørnerne befinder sig henne, også når fikspunktet ikke er i nærheden eller inden for synsvidde, eksempelvis indendørs.

Som tidligere omtalt findes der adskillige sprog der gør brug af den absolutte referenceramme på denne måde. Spørgsmålet er i hvor høj grad man har benyttet denne mulighed i de danske dialekter. Indtil videre er belæggene få. Jeg har dog fundet et enkelt eksempel som kunne antyde en sådan videre brug af verdenshjørnerne, i dette tilfælde i skuespillet *Livet på Hegnsgård* af Jeppe Aakjær. Trine er konen i huset, og Fip er en ældre kone der går til hænde, og som på dette sted i stykket skal hjælpe med at dække bord – der kommer nemlig gæster. Pludselig finder Trine ud af at hun mangler fire par knive og gafler og sender Fip af sted efter dem.

- (12) *Trine (til Fip)*: Hør, a fattes inu fir Par Knyw og Gafler; kan du ett rend ind og ta mæ dem. De legger i den gul Kommode i æ nordvejst Hjørn af den anden Skuff fræ æ Overend. Men læd wos nu si, du er geswindt.

(Fip ud)

(...)

Fip (sur): De laa ett i æ nordvejst Hjørn.

Trine: Hwor laa de da?

Fip: De laa akkuraat i æ søndvejst Hjørn.

Trine: Naa; saa er de bløwen flytt; men det war jo godt, du fand em.

(Aakjær 1946[1907]:37)

Man kan se hvordan bestikkets placering i skuffen markeres ved hjælp af verdenshjørner, og hele kommunikationen forudsætter en generaliseret brug af verdenshjørnerne hvor gårdens længer ikke er umiddelbart synlige. Oven i købet er både nord, syd og vest i spil på samme tid. Samtidig er der naturligvis tale om en spøgende karakteristik af den ældre Fip. Allerede på Aakjærs tid var jyderne tilsyneladende berømte – eller berygtede – for deres “sære” brug af verdenshjørner!

6. Verdenshjørnerne som mulighed – før og nu

Verdenshjørnerne fremstår som en mulighed når man skal udtrykke rumlig orientering i dansk. Sådan er det i standarddansk, og sådan er det i dialekterne. Lad mig vende tilbage til byenden fra eksempel (1). Når man har haft anledning til at skelne mellem de to byender (fx hvor der har været to forskellige lav knyttet til de to bydele), har man i en række tilfælde anvendt en helt enkel deiktisk markering:

(13) denne/den anden byende

I andre tilfælde har man benyttet sig af iøjnefaldende karakteristika, som fx niveau eller størrelse:

(14) øverste/nederste byende (Fyn)

(15) Søndersø deltes i den lille byende og den lange byende (Vestfyn)

Eller man har benyttet sig af den mulighed som verdenshjørnerne frembyder i en sådan sammenhæng:

(16) i den norden byende (Bågø)

Denne brug af verdenshjørnerne adskiller sig ikke voldsomt fra brugen i moderne standarddansk hvor vi fx kan tale om *det nordlige Jylland* eller *den nordlige del af Odense Kommune*. Der er altså fælles træk mellem dialekter og standarddansk. Men som det er fremgået, er der også store forskelle. Hvor ofte bruger vi egentlig verdenshjørnerne helt spontant i dag? Og helt præcist i hvilke sammenhænge? Under alle omstændigheder er det klart at verdenshjørnerne er blevet udnyttet i langt højere grad og i langt flere sproglige sammenhænge i dialekterne end det er tilfældet i moderne standarddansk.

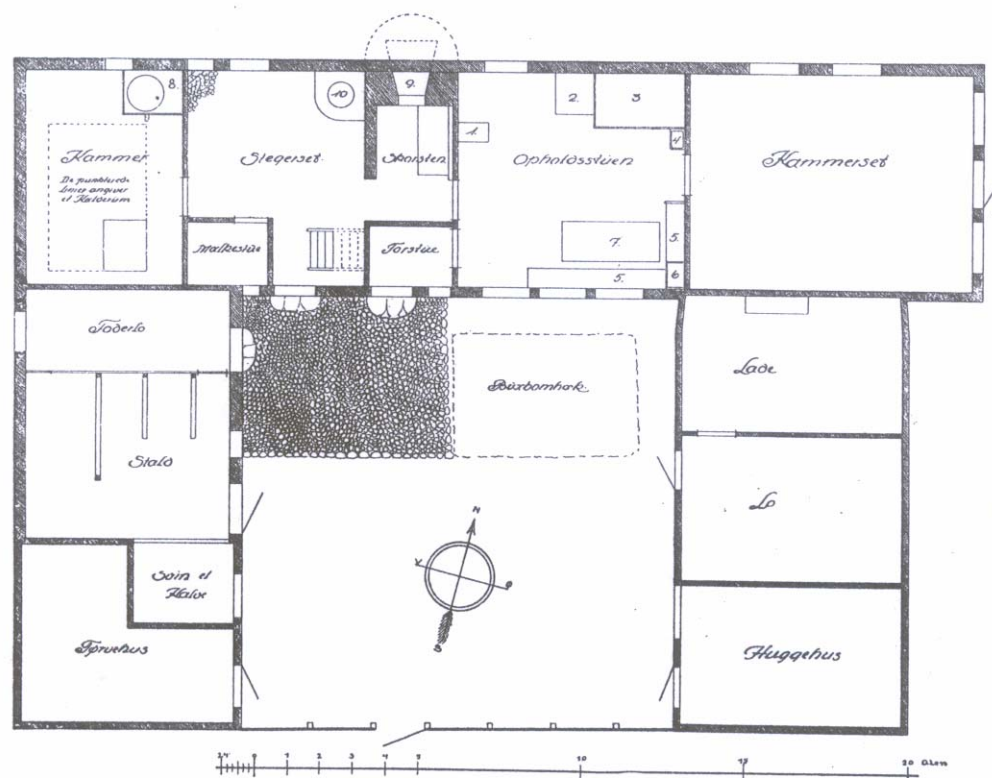
7. Forskellige orienteringssystemer – et samspil

Det intrinsiske og ikke mindst relative orienteringssystem er dominerende i de moderne vesteuropæiske sprog (og derfor har man muligvis haft en tendens til at glemme det absolutte system i sprogbeskrivelser af rumlig orientering). Men det absolutte system findes altså også – hvilket demonstreres med al ønskelig tydelig af de danske dialekter. I det sidste eksempel kan man se hvordan udtryk med højre og venstre spiller sammen med udtryk med verdenshjørner.

Der er tale om et uddrag af en beskrivelse af en mindre, nordsjællandsk gårds indretning. I uddraget beskrives indretningen af stegerset og det tilstødende kammer. Man kan prøve at følge med ved at kigge på den bragte skitse.

- (17) I skorstenen er der til højre et ildsted, og ovenover er der et fyrhul ind til bilæggerovnen. *Mod nord* har bagerovnen skudt sig ud, men der er kun munden tilbage. Til venstre har der været indfyring til gruen, men den er, som grundplanen viser, flyttet *hen i det nordlige hjørne*. I stegersets ene hjørne er der et lille mælkekammer, *hen mod væggen mod vest* er der en vask med udløb til haven, ovenover findes der en hylde. I kammeret, som udgør stuehusets sidste rum, er der en maltkværn til højre, *i det sydvestre hjørne* står der en simpel gammel seng.

(Uhrskov 1922:117)

GRUNDPLAN FOR LILLE RAVNEBJERGHUS
Efter Tegning af M. P. Madsen.

(Uhrskov 1922:116)

Når jeg har taget dette eksempel med, er det imidlertid også af andre grunde. For det første er længere tekstpassager forholdsvis sjældne i det ældre seddelmateriale, og derfor har Uhrskovs tekst en vis interesse. For det andet rummer teksten nogle af de modsætninger som er aktuelle at forholde sig til i mit projekt, og som jeg nævnte i indledningen. Først og fremmest er der tale om en skriftlig fremstilling og ikke talesprog. Betyder det noget for valget af oriente-

ringsudtryk? Ville der have været flere udtryk med verdenshjørner i en dialekttalendes mundtlige fremstilling? Uhrskov var selv født på landet (ved Horsens) og var stærkt interesseret i dialekter og lokalhistorie så der er ikke nogen grund til at tro at han skulle ønske at rense sit sprog for dialekttræk. På den anden side var han som så mange andre koryfæer inden for dialektologien også skolelærer, dvs. dannet og opdraget i skolesystemet. I hvor høj grad er Uhrskovs brug af højre/venstre udtryk for skriftsproglig dannelse? Både land og by er i en vis forstand til stede hos Uhrskov og i hans tekst.

Målet er ikke at nå frem til en vurdering af netop Uhrskovs tekst. Pointen er nærmere at i arbejdet med orienteringsudtrykkene i dialekter og rigsmål i 1800- og 1900-tallet er det vigtigt at tage med i sine betragtninger hvad det betyder at bo på landet, hvad det betyder at bo i (stor)byen, hvad det betyder at gå i skole. Pointen er imidlertid også at man skal passe på med stereotype og deterministiske generaliseringer om at “fiskerne og bønderne var i tættere kontakt med naturen og derfor udviklede eksotiske former for absolut orientering”, men brugen af verdenshjørnerne står naturligvis i forhold til bestemte økologiske og socio-kulturelle betingelser. Som sagt: Den absolutte orientering foreligger som en mulighed i dialekterne, og den mulighed udnyttes dynamisk af sprogbrugerne i forskellig grad og i bestemte sammenhænge som det står tilbage at give en samlet beskrivelse af. Fortsættelse følger!

Litteratur

- Espegaard, Arne (1958) Nogle nordjydske retningsbetegnelser, indendørs og udendørs. *Sprog og kultur*, nr. 20:93-102.
- Feilberg, H.F. (1886-1914) *Bidrag til en ordbog over jydske almuesmaal*. København: H.H. Thieles Bogtrykkeri.
- Harder, Peter et al. (1996) Danish directional adverbs. Content syntax and complex predicates: A case for host and co-predicates. *Content, Expression and Structure. Studies in Danish functional grammar*, ed. Elisabeth Engberg-Pedersen et al., Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company:159-198.
- Levinson, Stephen C. (2003) *Space in Language and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mørch, Ida Elisabeth (2000) Et pakistansk bjergfolks orientering i forhold til floden og bjergsiden. *Mål & Mæle* 2000(2):7-9.
- Pedersen, Karen Margrethe (2001) Op sønderefter og ned nordpå. Retningsangivelser til søs. *Mål & Mæle* 2001(1):10-14.
- Uhrskov, Anders (1922) Et Nordsjællandsk Husmandshjem. *Aarbog for Historisk Samfund for Frederiksborg Amt* 1922:71-120.
- Ømålsordbogen. *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* (1992-). København: Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet og C.A. Reitzels Forlag.
- Aakjær, Jeppe (1946[1907]) *Livet paa Hegnsgaard* (6. udg.). København: Gyldendalske Boghandel.